

BRONISŁAW GEREMEK 6 III 1932–13 VII 2008

Wczesnym niedzielnym popołudniem 13 VII 2008 r. media podały porażającą wiadomość – w wypadku samochodowym zginął Bronisław Geremek. Uroczysty pogrzeb wyrażał hołd, jaki składano jednemu z najwybitniejszych Polaków drugiej połowy XX w. i Jego wkładowi w budowę demokratycznej Polski i nowego kształtu Europy. Uczczono polityka i patriotę. W krótkim wspomnieniu o Nim chcę oddać mu hołd jako historykowi, który nadał nowy kształt historiografii, wzbogacił ją trwale o nowe pola i techniki uprawne.

Bronisław Geremek urodził się w Warszawie 6 III 1932 r. w rodzinie żydowskiej. Okupacja niemiecka nie tylko więc przerwała Jego dzieciństwo, ale zniszczyła cały Jego świat. Jego rodzina zginęła w większości w niemieckich obozach zagłady: Birkenau i Auschwitz. On sam ocalał dzięki ucieczce z warszawskiego getta (przeżyli także matka i starszy brat). Po wojnie znalazł się w wielkopolskim miasteczku Wschowie, gdzie przybrany ojciec (Stefan Geremek) pełnił urząd wicestarosty. Do Warszawy wrócił już po kilku latach – tu skończył w 1950 r. Liceum im. Bolesława Limanowskiego i rozpoczął studia na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Po uzyskaniu stopnia magistra (1955 r.) na podstawie pracy *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w pierwszej połowie XV w.*¹ rozpoczął studia doktoranckie w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, z którym jako historyk pozostanie związany do momentu przejścia na emeryturę w 2001 r.

Jako człowieka i intelektualistę ukształtowały Go różne środowiska, tragiczne przeżycia dzieciństwa i młodości, zmienne wybory ideowe, wreszcie styczność i współpraca z wybitnymi uczonymi polskimi i fran-

---

¹ PH, t. 47, 1956, s. 195–233.

cusкими. Kontakty z Januszem Korczakiem w czasach okupacyjnego koszmaru wpłynęły na, jak sam wspominał, rozstanie się z dziecięcym marzeniem zostania pisarzem. Przejycia w getcie, które traktował jako zamkniętą księgę i do których wracał niezwykle rzadko i lakonicznie, uformowały Go jako człowieka. Powojenne wybory światopoglądowe zaprowadziły Go najpierw, pod wpływem ojczyma i znakomitych nauczycieli w liceum we Wschowie, do harcerstwa, w duchu jeszcze przedwojennego, i do sodalicji mariańskiej, by potem – w Warszawie – skierować w przeciwną stronę: entuzjazmu dla komunistycznej ideologii i wczesnego wstąpienia do PZPR. Rozstał się z nimi ostatecznie w 1968 r., po inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację.

W czasie studiów na Uniwersytecie Warszawskim wybrał na „swoją” epokę średniowiecze; jej poznaniu poświęci najwięcej uwagi i swoje najważniejsze studia. Jego pierwszym mistrzem był Marian Małowist, w którego szkole rozkwitały wówczas marksistowskie badania nad historią gospodarczą i społeczną średniowiecza, przeżywające swój złoty okres w historiografii europejskiej. Pierwsi uczniowie profesora Małowista i późniejsi luminarze warszawskiej mediewistyki i badań nad wczesną nowożytnością – Henryk Samsonowicz, Benedykt Zientara, Antoni Mączak, Andrzej Wyrobisz – stali się najbliższymi spośród historyków polskich przyjaciółmi Bronisława Geremka i swoistym, „prywatnym” kręgiem uczonych, spotykających się towarzysko, najczęściej w Jego mieszkaniu na warszawskim Starym Mieście, by przy okazji toczyć naukowe debaty. Równie ważne dla Jego zawodowej drogi okazały się długie pobyty w Paryżu i ścisła współpraca ze środowiskiem „Annales”. Po raz pierwszy wyjechał do Francji jako stypendysta VI Sekcji École Pratique des Hautes Études w 1956, następnie w 1957/1958 r., wreszcie od 1962 do 1965 r. kierował Ośrodkiem Kultury Polskiej na Sorbonie. Jego mistrzami stali się wówczas Fernand Braudel i Maurice Lombard.

Pobyty w Paryżu, przyjaźń i współpraca także z Jakiem Le Goffem i Michelelem Mollatem, penetrowanie archiwów paryskich uczyniły zeń historyka późnośredniowiecznego Paryża oraz znakomitego badacza zagadnień wówczas dla badań historycznych dopiero odkrywanych: społecznej marginalności. Uznanie międzynarodowe zyskał już dzięki pracy doktorskiej: *Najemna siła robocza w rzemiośle Paryża XIII–XV w. Studium o średniowiecznym rynku siły roboczej*, opublikowanej w Polsce w 1962 r., dwukrotnie we Francji i dwukrotnie we Włoszech. Największą sławę przyniosły mu jednak nowatorskie studia nad nędzą i marginesem społecznym, zapoczątkowane w kręgu badań prowadzonych w latach sześćdziesiątych przez grupę uczonych skupionych wokół

Michela Mollata. Rychło opuściły one mury późnośredniowiecznego Paryża (*Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu: XIV–XV wiek*, 1971) i ogarnęły znaczną część Europy między XIV a XVIII stuleciem. Publikowane od lat sześćdziesiątych artykuły, najpierw w księgach pamiątkowych (Tadeusza Manteuffla i Corrado Barbagallo), a następnie w „Studi Storici”, w *Storia d’Italia* wydawnictwa Einaudi, w „Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine”, w *Enciclopedia Einaudi*, w wydawanych w różnych krajach tomach zbiorowych, zwieńczyły dwie książki: *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia* (1989), wydana także we Włoszech, Niemczech, Francji, Wielkiej Brytanii oraz *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturze europejskiej XV–XVII wieku* (1989), również opublikowana we Włoszech i we Francji. Obie te prace, napisane w czasie rocznego pobytu w 1978 r. w Waszyngtonie w Woodrow Wilson International Center for Scholars, miały swoje premiery za granicą, nie zdążyły bowiem ukazać się w Polsce przed wprowadzonym w grudniu 1981 r. stanem wojennym i wraz z nim cenzorskim zapisem, utrudniającym Bronisławowi Geremkowi publikowanie prac w państwowych wydawnictwach i czasopismach naukowych. Poprzedzała te prace antologia źródeł zaopatrzonych w obszernie komentarze: *Inutiles au monde: truands et misérables dans l’Europe moderne (1350–1600)* (1980, ed. włoska 1985, 1989). Bronisław Geremek okazał się w tych dziełach „historykiem totalnym”, sięgającym po inspiracje do ekonomii, socjologii, psychologii społecznej, historii gospodarczej i społecznej, do historii mentalności, świetnie rozumiejącym procesy długiego trwania, ale i wyczulonym na proces zmian, który interesował go przede wszystkim. Studia nad paryskim marginesem społecznym były jeszcze skupione na relacjach społeczno-ekonomicznych, następne prace dotyczyły bardziej wartości społeczno-kulturalnych. Od badań nad zachowaniami zbiorowymi środowisk nędzy i przestępstwa przeszedł do studiów nad nędzą jako piętnem, nad przemianami doktryn religijnych, postaw zbiorowych i polityki społecznej wobec ubóstwa, nad zmianami, jakim podlegały w toku historii wyobrażenia o nędzy i reakcje na nią. Ostatnim zagadnieniem, jakie podjął z tej problematyki, było wykluczenie i wykluczeni (artykuły poświęcone Cyganom, trędowatym, heretykom).

Te studia znacząco wzbogacił niezwykle wówczas ważny dla Niego kierunek badań – nad historią kultury, stosowanymi w niej kwestionariuszami badawczymi i wykorzystywanymi w niej źródłami. Zainteresowania tą dziedziną badań były po części wynikiem podjętego jeszcze w latach sześćdziesiątych przez Tadeusza Manteuffla projektu opracowania obszernej syntezy kultury średniowiecznej Polski. Bronisław Geremek był współautorem pierwszego jej tomu (wyd. 1985), a od 1976 r.

przez następne 10 lat kierował stworzonym przez siebie w Instytucie Historii PAN Zespołem Dziejów Kultury Późnośredniowiecznej, którego zadaniem było przygotowanie tomu drugiego (XIV–XV w.). Dzieło, w całości zaprojektowane przez Niego, a napisane przez Niego samego oraz Jego współpracowników i uczniów w połowie lat osiemdziesiątych, ukazać się mogło z przyczyn politycznych dopiero wiele lat później (*Kultura Polski średniowiecznej: XIV–XV w.*, 1997). Poświęcona historii kultury część dorobku Bronisława Geremka, zapewne najważniejsza, jest w niewielkim stopniu znana poza Polską. A to ona świadczy najlepiej nie tylko o charakteryzującym całą Jego twórczość otwarciu na nowe inspiracje i metodologie, ale i o umiejętności sięgania po niewykorzystywane źródła. Analizował więc staropolską nomenklaturę miesięcy (esej w tomie pierwszym syntezy kultury średniowiecznej: *Człowiek i czas: jedność kultury średniowiecznej*), snuł rozważania teoretyczne nad wykorzystaniem folkloru i źródeł literackich w badaniach historycznych, organizował debaty będące polską odpowiedzią na poszukiwania historiografii zachodniej (konferencja w 1975 r. w Kazimierzu nad Wisłą: „Kultura elitarna i kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza”²). Drugi tom syntezy kultury średniowiecznej w Polsce stanowi w historiografii polskiej osiągnięcie wyjątkowej miary. Bronisław Geremek odszedł w nim od bliskiego Tadeuszowi Manteufflowi podziału na kulturę bytową i duchową, uznając, że: „Przedmiotem badań historii kultury jest nie tyle człowiek jako istota biologiczna, obdarzona trwałymi przymiotami psychofizycznymi, popędami i aspiracjami, ile realizowanie się struktur biologicznych w stosunkach między ludźmi, w sposobie działania, odczuwania i myślenia w historycznie określonej zbiorowości społecznej”. W centrum uwagi znalazły się mentalność i wyobrażenia zbiorowe (wiara, postawy wobec śmierci, grzechu, zabawy, kultura polityczna i świadomość historyczna, pojmowanie przestrzeni, odczucia, sposoby myślenia). Ich przedstawienie uwzględniało stratyografię kultury: różnice wyposażenia kulturowego poszczególnych warstw i środowisk, odmienności wytwarzanych przez nie modeli kulturalnych, opozycje, które wynikały z poziomu alfabetyzacji, stopnia przyswojenia kultury wysokiej (kultura uczona – nieuczona; elitarna – masowa). Partie najtrudniejsze, wymagające pełnej dojrzałości metodologicznej i ogromnej erudycji napisał w tym tomie Bronisław Geremek (*Poziomy kultury: przekaz ustny i kultura literacka, Człowiek i zabawa: kultura ludyczna, Życie publiczne i kultura polityczna, Poczucie przestrzeni i świadomość geograficzna, Modernizacja kultury*).

---

² Pod tym samym tytułem ukazał się w 1978 r. zawierający jej materiały tom.

Było to ostatnie dzieło, które napisał w Instytucie Historii PAN. Praca nad nim zbiegła się w czasie z Jego rosnącym zaangażowaniem w działalność opozycji demokratycznej, do której dołączył w drugiej połowie lat siedemdziesiątych jako jeden z twórców i wykładowców nielegalnego Towarzystwa Kursów Naukowych. Wraz z tym zaczęły się trudności w uprawianiu działalności naukowej: odmowy wydania paszportu skutecznie ograniczały udział w międzynarodowych projektach badawczych i konferencjach naukowych. Jego działalność polityczna od sierpnia 1980 r. – od momentu pojawienia się w strajkującej Stoczni Gdańskiej i przyjęcia roli eksperta, a w istocie głównego stratega najpierw walki o demokratyzację Polski, a następnie budowy demokratycznej Polski – jest powszechnie znana. Polityka odciągnęła Go od najważniejszej dotąd pasji – mediewistyki, ale przyczyniły się do tego także represje, jakie na Niego spadły: internowanie od 12 XII 1981 r. do 23 grudnia następnego roku, „uwięzienie” w Polsce przez permanentne odmowy zgody na wyjazd za granicę mimo oficjalnych zaproszeń od najbardziej prestiżowych instytucji naukowych i ich protestów, aresztowanie od 17 V do 29 VII 1983 r., wreszcie wyrzucenie z Instytutu Historii w 1985 r. Znalazł wówczas pracę w jezuickiej Bibliotece Pisarzy, publikował głównie zagranicą i w katolickich czasopismach w kraju. Do Instytutu Historii powrócił formalnie w 1989 r., ale Jego czas zajmowała polityka, wizje budowy społeczeństwa obywatelskiego w Polsce (*The Idea of a civil society*, Research Triangle Park, N.C. 1992) i nowego ładu w Europie (*Visions d'Europe*, pod red. Bronisława Geremka i Roberta Pichta, Paris 2007). Miejscem, w którym udzielał się jako uczonego i wykładowca stało się Kolegium Europejskie w podwarszawskim Natolinie, w którym Robert Bosch Stiftung ufundowała specjalnie dla Niego Katedrę Cywilizacji Europejskiej.

Jego ogromny wkład w rozwój historiografii polskiej i sukcesy w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych tzw. polskiej szkoły historycznej, którą poza Marianem Małowistem i jego uczniami tworzyli jeszcze Witold Kula, Aleksander Gieysztor i Jerzy Topolski, nie ograniczał się do Jego własnych badań. Tylko okazjonalnie związany z dydaktyką uniwersytecką, „nauczał” w znakomitych książkach adresowanych do szerszego grona czytelniczego³, w nigdy nieopisanych rozmowach z młodymi historykami, za pośrednictwem krytycznych omówień badań, przedmów do wydawanych w Polsce książek badaczy zachodnich i przede wszystkim bardzo licznych recenzji. Ujawniał w nich niezwykle szerokie zain-

---

³ B. Geremek, K. Piesowicz, *Ludzie, towary, pieniądze*, Warszawa 1968; B. Geremek, *Życie codzienne w Paryżu Franciszka Villona*, Warszawa 1972.

teresowania, znakomity gust intelektualny i perfekcyjne wyczucie ważnych nowości, szczególnie metodologicznych. Łatwiejszym niż mieli inni historycy polscy dostępem do historiografii francuskiej, włoskiej, anglosaskiej czy niemieckiej dzielił się chętnie i z nauczycielskim temperamentem, zwracając uwagę zawsze na nowe problematyki i nowe metody badawcze w mediewistyce i studiach nad wczesną nowożytnością. To Jemu m.in. historycy polscy zawdzięczali znajomość środowiska „Annales”, badań Fernanda Braudela i Marca Blocha, a także możliwość bezpośrednich kontaktów z VI Sekcją École Pratique des Hautes Études. Historykom zachodnim przybliżał z kolei dokonania historiografii polskiej, także w roli sekretarza redakcji „Acta Poloniae Historica”. Był mistrzem w łączeniu dziejów Polski z historią Europy i losów Europy z losami Polski (*The Common Roots of Europe*, Cambridge 1996).

Bronisław Geremek został doceniony przez międzynarodowy świat polityki, w którym cieszył się wyjątkowym autorytetem, doktoratami honorowymi i prestiżowymi nagrodami wyróżniły go najsławniejsze uniwersytety, w wielu krajach otrzymał najwyższe odznaczenia państwowe. Los i własne przymioty wyniosły Go jeszcze wyżej: znalazł się wśród tych nielicznych w dziejach historyków, którzy zmienili historię.

Halina Manikowska